

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 2, Sayı 2 (Haziran 2005)

Mak. #20, ss. 19-33

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

İsmail Gaspıralı'nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entellektüel Retoriği

Saime Selenga Gökgöz

Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

ÖZET

İsmail Gaspıralı Rusya Türkleri arasında en başta mektep-medrese ıslahı meselesinde oynadığı etkin rol ile bilinir. Usul-i cedid mektepleriyle başlayan geleneksel eğitim sisteminde radikal değişimi, sosyal, kültürel ve dinî yenileşme fikri ve hareketi izler. Bu bir millî, fakat dinî olmayan bir bilinçlenme sürecidir. Bilinçlenme, Rusya Türklerinde, Türk-Tatar Müslüman aydınların kimlik ve aidiyet sorgulanıyla bir tartışma alanı da yaratmıştır. Din, dil ve tarihin şekillendirdiği aidiyet alanlarının sorgulanmasında hangi “medeniyete” aidiyet hissiyle bağlı olunduğu da tartışılmıştır. Doğu medeniyeti, İslâm Medeniyeti ve bu ikisinin örtüştüğü coğrafyalarda, Doğulu milletlerin karşılaştığı, mütevaciz kuvvet olarak Batı ve Avrupa medeniyeti. 19. yüzyılda Gaspıralı'nın kaleme aldığı iki politik metinde, sair eserlerinin dışında kendi medeniyet tasavvurları hakkında görüşlerini sunmaktadır. O Müslüman dünyası ve esasta Rusya Türkleri açısından, modernist ve milliyetçi tavrı bir kimlikte birleştirmek düşüncesini taşımaktadır. “İlerleme” fikrini savunmakla beraber, bu fikrin çıkış yeri ve temsiliyeti Avrupa medeniyeti ve onun Doğulu milletler için önerdiği kendi tecrübesinin sonuçlarını Gaspıralı eleştirel ve temkinli yaklaşmak gerektiğini düşünmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

İsmail Gaspıralı, medeniyet, millet, Batı medeniyeti, Rusya Türkleri, Doğu, cedidçilik

ABSTRACT

İsmail Gasprinski, as a vanguard of ideas of reforms on the traditional Islamic education system among the Muslims, especially Turko-Tatar peoples in czarist Russia has been known founder of jadid mektebs. Reforming traditional education system as soon as possible in Russian Muslims emerged and stimulated, secularisation religious, social and cultural domains. Secularisation of a non-western nation, remain as a problem of modernism theories. Secularisation was also a process of becoming

self-conscious, national self-understanding. Among Russia's Turk-Tatar peoples, from Crimea to Idil-Ural, Caucasia to Turkestan, from first quarter of 19th century to the beginning of 20th century, whole Islamic world religious innovation with reforming educational tools and programs, rethinking on regressive impacts and causes of these impacts of religion created intellectual and political rhetoric. In Russian context, being "jadidist", mean part of cultural and religious, political innovation National consciousness introduced also among the intellectual elites, in religious and non-religious sides, discussion on the concern of "civilisation". Gasprali, as jadid intellectual, in his major political texts questioned phenomenon of "civilisation". His experience in Paris gave him an opportunity to look inside the western civilisation and compare with. This article aimed to expose Gasprinski's intellectual rhetoric on the ideas of "civilisation" and "nation", and discuss about his critiques on western, European civilisation, Russia's imperial "civilisator" role on his non-Russian, so Muslim subjects.

KEY WORDS

Ismail Gasprinski, civilisation, nation, Western civilisation, jadidism, Orient, Russia's Muslim Turks

*Ey Ulu Türk! Sen Kırım'ın kanlar ile yoğrulmuş
Vahşilere esir olmuş, zalim tahtlar kurulmuş,
Şerefleri unutulmuş bir toprağı üstünde...
Onun seni kan ağlatan kara bahtı önünde
Felâketli milletine: "Uyan!" diye haykırdım,
Bu ilâhî feryadıyla onu nura çağırdım.*

*İstedin ki, medeniyet güneşi
Zekâlara çeliğini akıtsın,
Milliyetin diriltici ateşi
Vicdanları aleviyle ısıtsın*

....

*Sen bu aziz, büyük işe tek başına kalkıştın
Buna asıl zehren gece gündüz çalıştın*

*Yıllar geçti... Türk azmine ne Sibir'in dehşeti,
Ne de ömrün azgın yüzü bir zayıflık vermedi,
Sen arzunu kervan göçmez bozkırlara götürdün*

....

*Sen kabrinde rahat uyu! Yakında
Bu sonuncu felâket de bitecek,
Yarım senin hür bakışlı ırkım da
Altun devri terennümler edecek*

*Zira senin bıraktığın izlerde
Kadın, erkek bir genç neslin yürüyor
İman ile aşk sunduğun her yerde
İnkılâbın fikri hüküm sürüyor
(Mehmed Emin)*

Yusuf Akçura'nın müdürlüğü ve başyazarlığında Türk Yurdu Cemiyeti'nin "Türklerin Faidesine Çalışır" dergisi *Türk Yurdu*'nun 27 Aralık Teşrînisânî 1330 (10 Aralık 1914) tarihli sayısında "Türklerin büyük muallimi" İsmail Bey Gasprinski'nin ruhu için derginin okurları fatiha okumaya davet edilir... Ardından derginin daimî yazar kadrosundaki şair Mehmed Emin'in Gaspıralı'ya ithafen kaleme aldığı şiirden alınan bu mısralar süzülür. Şair, "Türklerin büyük mualliminin", bu büyük kaybın karşısında paylaşılan hüzünden öte, esasta aynı derinlikte kadın erkek genç nesline miras bıraktığı fikirlerin devralınarak, onun izinin yılmadan ve yorulmadan takip edileceği ümidini ilân etmektedir (Mehmet Emin 1330: 399)¹

Bu makale "muallim" İsmail Bey Gasprinski'nin izinden yürüyecek kadın-erkek genç nesle bıraktığı mirası ne üzerine inşa etmiştir sorusuna cevap vermeyecektir. Bunun yerine farklı bir hareket noktasının belirlenmesi tercih edilmiştir. Eğer Mehmet Emin'in şiirine ve tabi verdiği mesaja sadık kalırsa, bu yazı esasta yaşadığı çağ ve hitap ettiği kitleler bağlamında, kitlelere tasavvur ve düşüncelerini ulaştıran ve ulaştığına dair tecrübeleri de yaşayan, Kırmızı Türk "reformatörü" İsmail Gaspıralı'nın gazeteci, pedagog-muallim ve siyaset adamı kimliklerini kavrayan, onun bu reformatör ya da dönemin tabiri ile müceddid kimliğini Gaspıralı külliyyatına bağlı kalarak değerlendirilmesinde en başta çözümlenmesi gerekli bir mesele olarak duran Gaspıralı terminolojisi içine dâhil edilebilir "medeniyet" kavramı, bu kavramı çözümlerken vazgeçilmez olan "millet" fikri olacaktır. İlk anda çelişse de, neden "kültür" değil de "medeniyet" kavramı? Bir kavramın tarihini, esas alınan ve referans kabul edilen bir medeniyete göre anlamlandırmak hiç kolay olmasa gerektir. Bu yazı böyle bir iddia da taşımamaktadır. Bu sebepten bazı uyarıları yapmak yerinde olacaktır. Gaspıralı'nın kaleminden çıkan metinlerde, yani gerek *Tercüman*'da gerekse kaleme aldığı pek çok risalede metin bağlamı dikkate alınarak Gaspıralı'nın ele aldığı ve Rusya Türklüğü'nün çok çeşitli meselelerine temas eder içerikteki külliyyatında bu kavram mevcut mudur? Soru şu anda benim açımdan cevapsızdır. Bu terimin doğrudan alıntı yapılarak Gaspıralı tarafından kullanılıp kullanılmadığı meselesi Gaspıralı terminolojisinin ve her bir terim-kavramın anlam alanlarını birbiriyle bağlantılı olarak belirlemek ve yorumlamak gibi uzun soluklu mesai gerektiren faaliyetin bir parçasıdır. Esas problem Gaspıralı'nın modern anlamda "Doğulu" bir entellektüel olarak kendi kendini, dış tesirleri dışarda tutmaksızın, biçimlendirdiği ve ilk ürünlerini verdiği 19. yüzyılın son çeyreği ve sonrasında "kültür" kavramını,

¹ Mehmet Emin'in şiirini Celâl Sahir'in "İsmail Gaspıralı'nın Ruhuna" başlıklı şiiri izler. Mehmed Emin'in mısralarındaki heyecanı ve "medeniyet güneşini", yani hurafeyi yok edecek bilginin aydınlığını Türk dünyasına taşıyan muallim Gaspıralı imajını Celâl Sahir'de de görmek hiç zor değil: "...Büyük adam! Asırların gafletiyle paslanan/Silâhların eğilerek çekildiği yurdumuz/Karanlıktı, Sen orada bu güneşi yarattın" (özellikle C. Sahir'in bu dizeleri ile M.Emin'in şiirinin ikinci dördlüğündeki sembolik paralellliğe dikkat!)

doğrudan bu kelimeyi metinlerinde kullanmasa dahi millî aidiyeti temsil eden iki mühim olguya, dile ve dine referansla ima ederek ve ait olduğu etnik, sosyo-politik ve dinî alan hesaba katılarak emperyal bağlamda türlü biçimlerdeki merkez-çevre ilişkilerini birinci derecede belirleyen çok dinli ve çok dilli yapıda “millî” olanı tanımlamak üzere, söz konusu bu kavramı kuvvetlendiren, dil ve dine yaptığı vurgu ile millî bilincin uyandırılması, yaratılması mesaisinde itibara aldığı “medeniyet” kavramını kendisinin neden çözümlemek ihtiyacını hissettiği meselesi üzerine yoğunlaşacaktır. Bu Gaspıralı İsmail’in millî olma ile medenî olma hâlini nasıl birbiriyle örtüştürdüğü, birini diğeri yerine kullanmadığını ve neden kullanmadığını bilmek ve anlamak, yaşadığı çağın “milliyetler çağı” olarak şekillendiği kabul edilirse, özellikle Batı dışı milletlerin modernleşme tecrübesinin tarihleri incelenirken kayda değerdir. Rusya Türklüğü ve onun İslâm’ı algılayış ve yaşama yansıtma biçimleri, dönem dikkate alındığında daha anlamlıdır. 1905 ihtilâli sonrası birbirinden haberdar, *Tercüman* gazetesi dışında da esasta Kazan ve Bakü merkezli yerel matbuatlardaki yazı ve makalelerde ve farklı edebî türlerde gelişen yayınlarda, eserlerde “milliyet” ve milliyeti tanımlayan unsurları ön plana çıkaracak olan Türk-Tatar intelligentsianın dil ve dille hâkim kılınan, temelde din dışı millî kimlik bilincini inşa etmekte olduğu malûmdur. Mensup olunan medeniyeti; İslâm medeniyeti, bunu şekillendiren İslâm dinini sahiplenme ve sahiplenildiği ölçüde geleceği üzerine kaygıyla yaklaşmak suretiyle İslâm’ın cemaatin yaşam dinamiklerine yeniden, fakat yenileştirilen felsefi ve dinî, hukukî ve sosyal ve kültürel cepheleriyle dâhil edilmesi meselesine dair bilinçlenmeye de zemin hazırlayan Gaspıralı tarafından kaleme alınan mühim risalesi bu açıdan da değerlendirmeye muhtaçtır.

1881 tarihinde *Tavrida* gazetesinde ayrı ayrı yayınladığı ve sonra toplu olarak 1881’de Akmescit’de bastırıldığı meşhur *Rusya Müslümanlığı, Müslümanın Düşünceleri, Notları ve Gözlemleri* başlığını verdiği bu risalesi Çarlığı merkezde ve yerelde her ne temsil ediyorsa, politik projeksiyonlarında Rusya’daki Müslüman Türkleri ciddiye alması gerektiği ve emperyalın kafasında, bilincinde bu projeksiyonlar soyuttan somut pratiklerine canlandırılırken, karşılıklı siyasetlerin nasıl kurgulanıp tatbik edileceği noktasında bir açık uyarı metnidir. “Biz Müslümanlar” derken Gaspıralı kendi merkezinde, fakat merkez dışına siyasî ve entellektüel bilinci, menfaat dinamiklerini hesaba katan “özne” yapısında konuşuran, temsil eden bir kalemdir. İsmail Gaspıralı kalemi, çok boyutlu düşünen, eğrisini doğrusu ölçüp biçen, temkinli ve “fayda” ekseninde pragmatik bir kafa ürünü politik bir metin inşa etmiştir. Bu yıl bir kronolojik sabit kabul edilirse, risalede, “Biz Müslümanlar” temsiliyetinde “özne” İsmail Bey Gaspıralı, 14 milyonu bulan Müslümanlara ki burada etnik Türklerin çoğunluğu oluşturduları aşikârdır, ağırlıklı olarak Türk-Tatar nüfusa² yönelen

² Bu yaklaşık nüfusu daha da netleştirmek mümkünse de, Gaspıralı dahi, onun 1912’de Türk

emperyal siyasetleri çözümler, ait olduğu milliyetin sosyo-kültürel ve dinî ve eğitim açılarından hâldeki tasvirini son derece hassas bir zeminde, "pragma"nın heyecanı taktik noktada alt eder içerikte yapar; esasta Rusya Türklüğünün ve Rusya'da İslâm'ın

Yurdu'nda yayınlanan "Türk Yurducularına" başlıklı yazısında verdiği rakam kabul edilirse, 1897 Rusya Umumî Nüfus Sayımı verilerine hâlâ pek itibar eder gözükmemektedir. Gasprıralı sayımdan 16 altı yıl önce topladığı bilgilere dayanmayı, esasta nüfusa bağlı olarak mektep ve medreselerin sayısını belirlemek üzere sürdürmüştür; diğer taraftan yazının kaleme alındığı yılda Müslüman nüfusun daha da fazla olabileceği yönünde okuyucunun aklında soru işaretlerini peşinen doğurmaktadır. Diğer yandan Rus emperyal idaresinin kendi kriterlerinin de verilere olan güvenilirliği sarstığı düşünülebilir: "Miladî 1881 senesinde topladığım mâlumata nazaran Rusya'da 16 milyon Müslüman vardı ve bunların Çerkeslerden maadasi hep Türk oğlu Türk idi" (Gasprinskiy 1327/1912: 110) Rusya İmparatorluğundaki dinî ayırma bağlı olarak, Müslümanların nüfusu iki kaynağa dayanarak verilebilir. Kaynaklardan ilki, 1910 yılında Kazan'da toplanan Kazan Misyoner Kongresi'nde "Müslümanlık Şubesinde" ünlü Kazanlı misyoner "şarkiyatçı" Mihail Maşanov'un sunduğu rapor metninden. *Sovremennoe sostoyanie tatar-muhammedan i ix otnoşenie k drugim inorodtsam* (Tatar-Muhammedilerin Şimdiki Durumu ve onların diğer inorodetslerle ilişkisi), başlıklı rapor'un 2.dipnotunda imparatorluğun 1897 nüfus sayımına göre nüfusu 125.640.021 milyon olarak verilmekte, bu nüfus içinde Müslümanlar ise 13.906.972 milyon olarak belirtilerek, yaklaşık toplam nüfusun % 11.1'ni oluşturduğu belirtilmektedir. Bunun için Bkz. M. Maşanov, "Sovremennoe sostoyanie tatar-muhammedan i ix otnoşenie k drugim inorodtsam", (Missiyonerskiy S'yezd v gorodi Kazani, 13-26 iyunya 1910: 236), Kazan, Tsentral'naya tipog, 236. İkinci kaynak son derece enteresandır, zira bu çalışma 1900 yılında Paris'te toplanan ve esasta ticaret ve sanayi fuarı olsa da "emperyal" devletlerin "yerli kaynaklarını" sergiledikleri *Exposition Universelle de Paris* sergisi için Rus Emperyal Komisyonu tarafından Rusya dışı, Avrupalı kitleye hitaben Rusça yazılıp Fransızca da tercüme edilen rehber bir eserdir. M.V. Kovalevskiy (Rusya Maliye Nazırının temsilcisi) başkanlığında yayınlanan *La Russie à la fin du 19ème siècle* (Paris, 1900) başlıklı bu eser bir emperyal metin örneği niteliğini taşımaktadır. Son derece ayrıntılı olarak ele alınan Rusya'nın nüfusu bahsinde verilen ve 1897 yılı sayımında elde edilen nüfus göstergelerinin analizinin henüz tam olarak bitmediği yönünde bir uyarıdan sonra bölgelere göre ve bölgelerde ise milliyet/ırkî tasnif ve dinî tasnife bağlı olarak rakamlar verilmiştir. Bu çalışmaya dayanarak ise "doğu ırkına (*race orientale*) ki büyük çoğunluğu Türk ırkına mensuptur" ifadesinde bu ırk "yalnızca Volga, Kırım, Kafkasya ve Sibirya'nın "Tartarlarını" ve "Türklerini" değil aynı zamanda Türkistan Sartlarını, Türkmenleri, Kırgızları, "Fin kökenli" Başkurtları, uzak Yakutları ihtiva ettiği belirtilmektedir. Bu coğrafi dağılımdan sonra daha sonraki sayfada, sıralama izlenerek yerel nüfusa oranlamalar ve bu oran içinde en başta Rusların nispeti vurgulanmaktadır. (Nüfus bahsinde Rus nüfus kolonizasyonuna vurgu dikkat çekmektedir. Buna göre ırkî tasnife göre mutlak rakam 11 milyon olarak, toplam nüfusa oranı ise % 9 bilgisi verilirken, dinî tasnifte ise, metindeki ayrımlara sadık kalınırsa yani "Hristiyanlar" ve "Hristiyan olmayanlar" nüfus yüzdeleri şu şekildedir: İmparatorluğun % 87'sinin Hristiyan dininde, bu oran içinde bu "Greko-Rus Ortodoks" olanlar yüzde 71'ini oluşturmaktadır; geri kalan % 13'lük oran ise (aynen metin içindeki sıralama), Katolikleri (% 9), Protestan (% 5), Ermeni-Gregoryan (% 1'e kadar), Hristiyan olmayanlar içinde en yüksek oran "Mahometanlar" (% 9'a kadar), "İsraelitler" yani Yahudiler (% 3, yine bu çalışmada Yahudilerin nüfusu mutlak rakamla 4 milyon olarak belirtiliyor ve dünyada yoğun Yahudi nüfusunun Rusya'da bulunduğu notu en başta vurgulanıyor.), Budistler (% 0.75). (Kovalevskiy 1910: 68, 69, 70), Rusya'daki 1897 ilk modern nüfus sayımı ve bunun daha çok Kazan vilâyetinde nasıl uygulandığı üzerine yakın tarihli bir inceleme için bkz. Zagidullin (2000).

geleceği üzerine (tasvir edilen) hâle bağlı olarak çözüm bekleyen meseleler karşısında problemin teşhisine ve yöntemini hedef alan iki önemli soruya “ne yapmalı” ve “nasıl yapmalı” sorularına cevap arar. Bu risalede “Ne yapmalı” sorusuna cevap arandığına dair ve risalenin içeriğinin önemine vurgu yapan bir değerlendirme de Yusuf Akçura’dan gelir. *Türk Yurdu*’da Akçura’nın İsmail Gaspralı ile ilgili ilk yazısı olan “Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski” de bu risale hakkında şu satırlarla okurlar bilgilendirilir:

“İsmail bey Gasprinski’nin ilk eseri olan “Rusya’da Müslümanlar” 30-40 sahifeden ibaret küçük bir risale ise de muşarunileyhin o zamanki efkârını pek açık bildirip istikbalde tasavvur edip bir nevi programı, düsturu olduğu cihetle, pek şayan-ı dikkattir. “Rusya’da Müslümanlar” Türk milliyetperverliği nokta-i nazarından gayet mühim bir vâkı, bir hâli müşahade ile büyük bir meseleyi Türk mütefekkirlerinin pişgâhına vaz’ eder. Müşahade olunan hâl şudur: Asya ve Avrupa’nın bir kısmında sakin kesirü’l miktar bir halk var. Bu halk Türk-Tatarlardır. Türk-Tatar milleti, diğer milletlere nispetle ilim ve marifet, servet ve medeniyet, iktidar ve kuvvetce pek geride kalmış; böyle devam ederse tenazü-i beka kanun-ı tabiisi icabı mahvolacak, başka milletler tarafından yenilip yutulacak. Bu müşahadededen mütevellid sual şudur: Türk-Tatarların bu zaafına, böyle geride kalmasına sebep ne? Türk-Tatar milletini mahv ve inkırazdan kurtarmak için ne yapmalı?” (Akçura 1328: 368).

Cevaplar bu risalede bir takım çarpıcı metaforlar etrafında ifade edilmiştir. İsmail Gaspralı bu politik metinde sıkça kullandığı bir kelime ile emperyal Rusya’da Ruslarla Rus olmayan Müslüman Tatarların ilişki zeminin ne üzerine kurulması gerektiğini ifade eder. Risalede kullanılan “sblijenie” (yakınlaşma) kelimesi etnopolitik bir terim olarak emperyal Rusya’dan Sovyet literatürüne devrolan bir etnopolitik siyaseti de tanımlar. Bunun ileri aşaması, Sovyet bağlamı için belirtilirse, “smeşenie”dir (iç içe karışma). Sömürge kuramı ya da postkolonyal kuramın belirgin dikotomisi ile söylenirse; tâbi olan ve tâbi kılan ilişkisinde, ilişkinin yönüne ve içeriğine işaret eden bu kavram Ruslardan Müslümanlara, Müslümanlardan Ruslara çok kültürlü ve çok dinli yapının, yani “emperyal birliğin” korunması için kurgulanan ilişki seviyelerini içine alır. Gaspralı İsmail işte bu “emperyal birliğin” korunmasında, Rusya içinde meskûn her millî ferdiyetin (individual’nost), bu noktada Müslüman Tatarların ferdiyetinin, yani onları Ruslardan ayrı kılan tüm öznel yapının, “Ruslaştırma” siyasetinin asla başarıya ulaşamadığı ve ulaşamayacağı gerçekliğinden hareketle, korunarak geliştirilmesi, yenileştirilmesi ve buna bağlı olarak Rus “medenî” hayatına yan yanalık ve yakınlık esasında dâhil edilmesini önermektedir. Gaspralı üzerine araştırmalarda “sblijenie” kavramı hakkında yorumlarda “iç içe olma” ve “yanyana olma” durumuna, bu eksende bu iki iradî ilişki yönü arasındaki farka işaret etmeksizin vurgu yapılagelmektedir. Gaspralı İsmail yanyana olmanın dinamikleri

üzerine kafa yormuştur. Bu kavramı ise mühim bir metaforla kuvvetlendirir: "Işık, ışık veriniz bize" derken (Gasprinskiy 1881: 35, 36)³, Rusların Müslümanları bilmesi, Müslümanların Rusları bilmesi, karşılıklı bilmesi, peşin hükümleri bertaraf etmek için tanınması, bunun yolunun açık, serbest bırakılmasının şart olduğunu dikkate sunar. Öyle ki, yine bu risalede Gaspıralı etnopolitik zeminde karşılıklı "cehaletin" belirlediği ilişkinin (düşünce, davranış ve siyasetler) neticelerinin neler olabileceğini hitap ettiği muhtemel okuyucu nezdinde hayal gücüne bırakır gibidir. Gaspıralı, onu karakteristik kılan temkinli tavrına karşın bir ölçüde, aslında okuyucunun satır arası sezme kabiliyeti varsa, tahrik gücü yüksek bir kalemdir. Işık metaforu doğrudan yukarıda Mehmet Emin'in şiiri hatırlanırsa medeniyet kıvılcımından, bilgidен, bilginin aydınlığından başka bir şey değildir. Bilgi, eğitim ve medeniyet ilişkisini Gaspıralı bu çerçevede kavrar ve açıklar. Bilgi edinme, en başta kendini bilme, kendi hakkında olacaktır, bu ise Gaspıralı'nın mantık silsilesi takip edildiğinde millî ferdiyetin korunması meselesinde ana dili bilmek, ana dilde kimliğini bilmek, farkında olmak fiilidir. Bu ise "maarif" araçlarıyla gerçekleştirilecektir. Muallim Gaspıralı din ve din dışı alanda öncü olduğu "cedit" fikrine bu eksende odaklanır.

Yalnızca Osmanlı hilâfeti için değil, ona dinî ve manevî tâbiyetini sunan İslâm dünyasının "en uzun yüzyılı" olan 19. yüzyıl; emperyal Rusya'nın çok dinli ve çok kültürlü yapısına dâhil olan ve hayatîyetini devam ettirmek üzere harekete geçecek Müslüman Türkler için de, hayatîyet noktasında temel olan iki olgu merkezinde İslâmlık kadar Türklük açısından, ait olunan medeniyeti temsil eden geleneği yeniden yorumlamak şeklinde nitelendirilebilecek dinî ve kültürel yapıyı altüst eden düşünce ve hareketlere sahne olmuştur. Bu yüzyıl Osmanlı için de, İslâm ve Türk dünyası için de döneminde hareketin öncülerinin kullandığı ve sahiplendiği ifadeyle dinî ve dindışı alanda "teceddüd" yüzyılıdır. Yusuf Akçura İslâm medeniyetinin dinî müceddidleri içinden çıkardığını zaman-zeminde ifade eder, Gaspıralı'ya, kendi ifadesiyle "Tercüman'ın küçük kardeşi" (Akçura 1328. 369)⁴ *Türk Yurdu*nda, ona

³ Bu arzu ifadesininin metin bağlamını tercümede fayda vardır: Işık metaforunun burada açan kavramlaştırmaların eksik olmadığı bu paragraf şöyle: "Işık, ışık veriniz bize, büyük ağabeyler, yoksa boğulacağız, bozulacağız, ve vatana bulaştıracağız. Biz, Müslümanlar- hâlâ çocuğuz- bizimle akıllı pedagoglar gibi konuşunuz ki sizi anlayalım ve yalnızca gözlerimizle gayret sarfetmeyelim. Sizi anladığımızda; kendi mektebimizde sizin bilimlerinizin ve sizin bilgilerinizin ilk meyvalarını elde ettiğimizde; Tatar kitaplarından vatanımız Rusya'yı ve onun nizamlarını öğrendiğimizde: emin olunuz sizinle yanyana hayatta ve bilimde çalışmak üzere bizde sizin gimnazyumlarınızı ve üniversitelerinizi doldurmak arzuları ve imkânları ortaya çıkacaktır. Sizin biliminizi ve hayatınızı bu zamana kadar bilmeyen biz, nezaretin bizden bihaber çeşitli memurlarının dokunaklı belagatine ve inancına rağmen bunlardan mahrum olacağız, kaçacağız ve bunların faydalarına ve anlamlarına müdrik olmayacağız".

⁴ Bu niteleme Akçura'nın "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski" yazısının son paragraf ve son cümlesindendir "İsmail Bey'in otuz senelik mütemadî mesaîsi sayesinde ki, şimdi müteferrik olmayan bir Rusya Türklerinde bahsolunabiliyor. Bu sayede

ithafen vefatından sonra kaleme aldığı “Muallime dair” yazısında “biz hiç korkmadan İsmail Bey’i Ruslarca maruf bir tabiri tercüme ederek bir garpçı diyebiliriz. İsmail Bey beşeriyet-i hâzıraya nisbî saadetin hadd-i azamîsini kazandırabilen medeniyetin medeniyet-i garbiye olduğuna kâni idi. O Türklerin Müslümanların şahsiyet-i milliye ve diniyelerinden büsbütün tecerrüd etmeksizin garplılaşmalarını ister.” Akçura, Gaspıralı’nın “şahsiyet-i milliye ve diniyelerinden büsbütün tecerrüd etmeksizin” referans aldığı medeniyetin Batı olduğu kanaatine, hükmüne değil, varmış olmasına karşın yine de tereddürlüdür: “..İsmail Bey’in garb medeniyetine hatta mücerred bir surette terakkiye ideal bir mahiyet tanıyıp tanımadığını kestiremiyorum” ifadesinin (Akçura 1330: 404-405) Gaspıralı’ya atfen kısmî bir değerlendirmesini yapmak mümkündür. Avrupa’yı tecrübe eden Gaspıralı’nın yüceltilen ve şartsız kabul edilen bir Batı medeniyeti tasavvuruna sahip olmadığı sonucu en başta çıkarılabilirse de yazının içeriği gerek yazarı Akçura’nın zihin mesaisi ve Türk dünyasına dair kendi projeksiyonları açısından, gerekse yazarın atıfta bulunduğu Gaspıralı açısından yoruma muhtaçtır. Muallim-talebe ilişkisini, düşünce dünyalarını çözümlemek ayrı bir iş olarak durmakta ise de Doğulu entelektüel temsiliyetine fiilen tercüman olan Gaspıralı ekseninde bazı tespitler yapmak şarttır. Gaspıralı’nın Doğulu olmak bir yana Türk olduğunun bilincinde olan bir entelektüel olarak aidiyeti nispetinde toplumun geleceği üzerine Batı referanslı kurgusunda “yeni” ve bu yeni olanı niteleyen “ileri” sıfatlarını doğrudan Batı medeniyetini tanımlar içerikte kullanmadığını, izafi bir şüpheli olduğunu, “geri” Doğu toplumunun maddî ve manevî alanının içine aldığı tüm düşünce ve fiillerinde Batı medeniyetini bir bütün olarak safiyane ve peşinen kabulü va’z etmediği düşünülebilir. Bu fikri, esasta onun *Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvazene* risalesine dayandırmak mümkündür. Zihinlerdeki Batı ile, temas edilen, gözlemlenen ve/fakat tecrübi yaşanan Batı arasındaki farkın Doğulu entelektüelin kafasında var olduğu şüphesizdir, fakat 19. yüzyılın Doğulu entelektüeli kendi mekânı ve mekânı ve insanların kuşatan, kendi içine hapseden “çürümüş, çürümeye devam eden “geleneğin” dinî ve toplumsal seviyelerde kendisine sunduğu hâlleri (ki bunlar olumsuzdur) sorgulamaya ve hâl çareleri aramaya başladığı andan itibaren, “Doğunun yeniden Doğululara ait olması” için Batı temsiliyetini kabul ki bu bir dilemma olsa da, Doğulu entelektüelin zihin mesaisinde geniş bir yer kaplar. Öyle ki 19. yüzyıl Batı emperyalizminin zirveye ulaştığı yüzyıldır. Aynı entelektüel Batı üzerine kendi tasavvurunu, kendi gerçekliği ile birleştirme; kendine göre dönüştürmenin yollarını arayacaksa da alternatifi dışlamaz, kendini kendisinden başka, fakat yeni ve ileri olan şeye göre dönüştürme yolunu tuttuğu noktada tereddütsüz bir şekilde “terakki” olgusunu Akçura’ya atıfla, yine de Batı

garbın namdar müsteşriklerinden birisi, şarkta yeni bir milletin doğuşunu selamladı. Zannımca bütün Türklük fikri de İsmail Bey’in büyük dimağından az feyizyâb olmamıştır. “Türk Yurdu Tercüman’ın küçük kardeşi olmakla iftihar eder” (Akçura 1328: 369)

merkezinde idealleştirir. Bu noktada Akçura'nın Gaspıralı için izafe ettiği "garpçı" sıfatını peşinen kabulü, diğer yandan yine bir Türk ve Doğulu entellektüel olarak 20. yüzyılın ortalarında Cumhuriyet çocuğu olarak Attila İlhan'ın kafasını kurcalayan "hangi Batı?" sorusuna verilecek cevaplarda yer tutacak içerik; cevher meselesini sorgulamayı beraberinde getirir. Yusuf Akçura'nın, yine bu yazısında kendisinin entellektüel mesaisini sarf ettiği ve yaşanan çağda politik bir gerçeklik olarak modernleşme tecrübesini sindirmeye başlayan Batı dışı milletlerde milliyet fikri ve milliyetçilik ideolojisinin işlevini pek çok eserinde tartıştığı dikkate alınırsa, Gaspıralı'yı en başta bu işlevi kavramış ve anlamış, inanmış bir faaliyet ve düşünce adamı olarak tanımlaması mühimdir. Kişinin; cemaatlerin olduğu kadar bir başkası ile yanyana geldiğinde ilk kimlik tanımlamasının dinî esas üzerine olduğu bu çağda, İslâmî geleneği, bir coğrafyadan diğerine dinin, kişinin ait olduğu kültürden diğerine homojen bir yapı sunup sunmadığı tartışmalıdır, fakat dinin dünyayı kavramakta ve anlamlandırmakta etkinliğinin kaçınılmaz olarak hissedildiği ve ortak biçimlenmeleri kültüre rağmen bertaraf etmediği bir gerçekliktir. Antropolojik bir yaklaşımla ifade edilirse, "tarihi milletler" için kayda, yani yazıya geçirilen metinlere sahip olan ve kayıt vasıtası olarak yine uzak-yakın dünyayı anlama ve yorumlamanın güçlü aracı olarak anadili yazı dili seviyesinde işleyen kültürler için dil de din kadar bir kültürü diğerinden ayıran en önemli unsur sayılmaktadır. Kültürün bu iki bileşeni aynı dine inanırların ve aynı anadili konuşurların nezdinde kendisi dışındaki kültürlerle temasta, temasın ötesinde yan yana veya içiçe yaşayıp, siyasî ve hukukî bağlamda tâbi kılan-tâbi olan konum ekseninde kendisini, bir cemaat ve millet olarak diğerine göre tanımlamanın kriterleri olarak kabul edilebilir. Bu kabul Rus emperyal gerçekliğinde, Rusya Türklüğü için de sabittir. Cemaleddin Afganî'den Muhammed Abduh'a, Abunasır Kursavî'den Şihabeddin Mercanî'ye, Kayyum Nasırî ve Hüseyin Feyzhan'a, Mirza Fethali Ahundzâde'ye bu sıralan isimler tek başına genel bir olgu etrafında birleşen mühim şahsiyetlerdir. Bu şahsiyetler din alanında olduğu kadar zihinlerini, ilkinin ikincisine toplumsal ve kültürel seviyede nüfuz edici ve tesir edici rolünü dikkate almak suretiyle yaşayan organizma olarak yaşadıkları bu çağda hitap ettikleri kitle nezdinde dinin toplumsal pratiklerdeki görünümünü tenkit eden ulema ehlidir, yani Akçura'ya atfla tekrarlandığında dinî müceddiddirler. Şüphesiz teceddüd meselesi, yani yenileştirme fikri, yukarıda ifade edilen toplumsal olanı şekillendirici fonksiyonu ile, toplumsal olduğu kadar kültürel seviyelerde de dinin bu fonksiyonu üzerinde yeniden düşünen zihinlerindir. Din, ilâhî boyutundan soyutlanmaksızın, o dine inanırın ait olduğu toplumun ve kültürün yaşam dinamiklerini, düşünüş ve duyuş biçimlerini etkileyen özelliği ile, bu etkileme kabiliyetine toplumun hayatîyetini sürdürmesi yönünde hâlâ sahip midir sorusu İslâm'ın 19. yüzyılı bağlamında cevaplandırılmak istense, yapılabilecek bir kısa açıklama yine Gaspıralı'nın "medeniyet" yaklaşımına bağlanmayı gerektirecektir.

Bugün dahi hassas bir zeminde, üzerinde fikir bildirmenin ciddi bilgi birikimi ve donanımı gerektirdiği zor bir mesele olarak din, İslâm dini, 19. yüzyılın bu İslâm düşünürlerinin, bu müceddidlerinin zihin mesailerinde inanç esaslarından öte, toplumsal seviyede görünen pratiklerinin toplumsal ve kültürel hayat dinamizmini etkileyen, ama etkilerken sarsan, gerileten bir içerikte kendini gösterdiği temel bir tespit olarak kabul edilebilir. İşte dini, İslâm dinini, ilerleme ve medeniyet olgularını 19. yüzyıl İslâm dünyası ve Rusya Türklüğü bağlamında bu temel sabit içinde değerlendirmek mümkündür. 18. yüzyıldan 19. yüzyıla dinî teceddüd fikrini İdil-Ural'da savunacak olan üç önemli şahsiyetin Abunasır Kursavî, Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ve Kayyum Nasırî'nin (1825-1902) gerek dinî sahada, gerekse kültürel boyutuyla bir düşünüş-yaşayış tarzını sarsan görüşlerini tamamlayan ve seküleri, yani dindışı alanla tamamlayan Gaspıralı olmuştur. Usul-i cedit mektep ve ardından medrese reformu, Rusya Türklüğü bağlamında tüm sosyo-kültürel ve entellektüel ve politik cephesiyle şekillenen modernist bir söylemi inşa eden ceditçi neslin varlığı ile radikal bir neticeye ulaşmıştır. Ceditçi ulema cemaate tesirinde, Çarlığın devamından yana olan ve eski dinî düşünüş ve yaşayış tarzını koruyan kadimci ulemanın (bu karşıtıkta keskin hatların var olup olmadığı meselesini ortaya koymak, başlı başına kadimci perspektif üzerine yeni çalışmalarla mümkündür.) karşısına mektep-medrese ıslahının ciddi birer savunucuları olmak bir tarafa İslâm hukuk sisteminde zamanın şartlarına göre uyarlanmalar yapılmasının da taraftarı olmuşlardır (Kurat 1966, Taymas 1988).

Ceditçi ulema dinin ilerleme fikri ile uyuşturulabileceğine inanır. Gaspıralı ise bu noktada dinî alan ve dünyevî alanı birbirinden ayıran hat üzerinde, ilkinin ikincisine tâbi olduğu nisbette Rusya Türklüğü için bir kültür ve medeniyet perspektifi ve perspektifi soyut olmaktan somuta çıkaracak vasıtaları ilk olarak sunan ve hitap kitesince kabulü için mücadele etmiş ilk Ceditçidir. 19. yüzyılın son çeyreğinde ve sonrasında doğan "oğullar", artık asla "babaları" gibi düşünmeyeceklerdir.

Bu ceditçi nesli, ceditçi oğulları Gaspıralı'nın entellektüel formasyonu ile de ilgili bir kişi ve eserine atıfla vurgulamak gerekebilir. İsmail Gaspıralı'nın Paris tecrübesi, İstanbul ve zabıtlık üzerine başlar. Bu arzusuna ulaşmanın ön şartı olarak 1868'de yarım kalan öğrenimini tamamlamak, Rusça dışında bir başka yabancı dil, ki bu da en baştan tercih edimiştir, Fransızca'yı esaslı öğrenmek üzere, Cafer Seyidahmet Kırimer'in Gaspıralı hakkında hâlâ önemini koruyan eserinde belirttiği gibi mirza oğlu İsmail cebinde 200 ruble ile 1872'de Yalta'dan Paris'e hareket eder. Bu ciddi karar onu "Avrupa Medeniyetini bir nazar-ı muvazene" ile takip ettiği iki yılda, 1874 sonlarına kadar Paris'te tutacaktır. İşte bu zaman diliminde Gaspıralı İsmail, Rus "gönüllü" ve gönülsüz muhacir çevresiyle yakın temas içinde olacaktır. Gaspıralı, bu çevre içinde Kırimer'in ifadesiyle "meşhur Rus edibi Türgeniyef'in teveccühünü kazanıyor, eserlerini ve makalelerini temyiz ediyor (temize çekiyor)" (Kırimer 1934:

18, 19). Bu meşhur Rus edibi, Rus düşüncesinin iki devi Tolstoy ve Dostoyevskiy'in çağdaşı *Babalar ve Oğullar*'ın (1862) yazarı İvan Sergeyeviç Turgenyev'dir⁵. *Babalar ve Oğullar* romanında Bazarov temsiliinde tasvir edilen genç nesil, babaları gibi düşünmeyen ve düşünmemeye direnen oğulların neslidir. Onlar yeni olan ne varsa eskiye tercih etmekte tereddüt etmeyen radikallerdir, fakat yıkmak ve ardından yapmak (mı?) ama nasıl yapmak girdabında karışık zihinlerdir aynı zamanda. Gaspıralı ve fikrinden beslenen nesil *Babalar ve Oğullar* metaforunda olduğu gibi yıkıcı mıdır peki? Bu soru yıkılan nesnelerin ne olduğu ve yerine inşa edilen nesnelerin ilerleme söyleminde fonksiyonunu yerine getirip getirmeyeceği ile ilgilidir hiç şüphesiz. Gazeteci Gaspıralı 1883'de *Tercüman*'ı, yalnızca Rusya Çarlığı'nda en uzun soluklu bu ilk Türkçe gazetede Türk coğrafyalarını kalem ve zihin gücüyle birleştirirken, 1905'e kadar bu tek matbu araçla din, dil, edebiyat alanlarında, Türk dünyasının parça-bütün millî varlığı üzerine "bilmeyi" ve bilinçlenmeyi, bilip yaymayı, yazmayı ve düşünmeyi va'z ederken, Türk dünyasının her bir köşesinde yaşanan ve Gaspıralı merceğinde bahse değer görülen ne varsa haberdar ederken, Amerika'dan Avrupa'ya "ne var ne yok" derken, hitap kitlesini, okuyucularını çağında olup bitenden, Doğu-Batı ikilemine ciddî olarak atıfla Batı'yı Avrupa özdeşliği ile kavrarken Gaspıralı, bu medeniyeti temsil eden dinî ve felsefî, kültürel ve iktisadî, teknolojik, maddî temelleri sunarken, ve bunu Rus matbuatı yanında doğrudan nüfuz ederek verirken ve yorumlarken temkinli ve irşad edici bir işlev üstlendiğinin farkında olduğu ölçüde de radikaldir. Söylenen ve yazılan ilkse, mevcut kalıpları sarsıyor ise, bu kalıpların değişmesi gerektiği yönünde yeniliği öneriyorsa ve hitap kitlesi karşısında, anlaşma çizgisine ulaşılan kadar sunulan ve önerilenin içeriği kadar yöntemi de radikal olma özelliğini koruyacaktır. Kız çocuk okutulmalıdır, kadın-erkek toplumsal işlevlerini eşit şartlarda yürütmelidir, kadın çalışmalıdır, derken Gaspıralı radikaldir. Kazan'ın "ulema-yı münevvere"sinden Alimcan Barudî Kazan'da Muhammediye medresesinde kelim, fıkıh, Arapça ve diğer dinî derslerin

⁵ Ivan Turgenyev (1818-1883); Döneminin dar, fakat tesirli genç liberal ve radikal Rus elitinin sosyal ve siyasî gelişimini en iyi değerlendirmiş bir romancı olarak Rus düşüncesindeki yerini almıştır. Zamanının Rus intelligentsiasının içinde bulunduğu tüm fikrî karşıtlıkları; slavofillerden Batı hayranlarına, muhafazakârlardan liberallere, liberallerden radikallere, ilimlilerden fanatiklere, realistlerden hayalcilere uzanan çizgiyi sahip olduğu empati duygusuyla inançlara, duygulara ve tavırlara nüfuz ederek, kendisine tamamen antipatik gelmiş olsa da son derece sağlam bir şekilde tasvir etmiş ve değerlendirmiştir yorumunu yapan Isiah Berlin'in *Babalar ve Oğullar* ile Turgenev üzerine ayrıntılı ve önemli bir incelemesi için (Berlin 1979: 261-305), Avrupa felsefe ve fikir tarihi üzerine mühim bir düşünür ve tarihçi olan Berlin'in bu eseri Rus fikir ve kültür tarihine ilgi duyanlar yanında ve aynı ölçüde Rus olmayan entellektüelin beslendiği ve etkilendiği entellektüel iklimini (Rus düşünce ortamı; Rus entellektüelinin de "entelektüel kaygısı" olarak Avrupa fikri ve politik, kültürel tasavvurları; ve Müslüman aydının Rus tesirinden bağımsız yani nakilsiz ve tercümesiz Avrupa düşüncesine nüfuz etmesi meselesini) kavramak isteyenler için bu eser özellikle tavsiye edilir.

dışında, mantık, matematik, coğrafya ve tarih derslerini müfredatına koyduğunda Gaspıralı, bu teşebbüsü kalben ve bilinçle desteklerken yine radikaldir. “Maarif ordusu” yetiştirmek için muallim mekteplerini şart gören Muallim Gaspıralı Kaytmazağa’da ilk anadilde okuma-yazma öğretecek olan “makinalı mektebi”, cedit mektebini 1884 yılında açtığında eski usul mektebe meydan okurken, müfredat değişikliği yaparken, 1905 yılında Rusya Türklüğü coğrafyasında, bu coğrafyanın organik parçası doğu Türkistan’a kadar cedit mekteplerinin sayısı binleri aştığında yine radikaldir. (Gaspıralı 1327: 109-111, 132-134) Tüm bu Gaspıralı’ya has radikal duruş ve tavır alışlar, anlaşıldığı gibi “inşa edici” karakterdedir aynı zamanda. Muallim kişi, bildiğini bildiren kişi olduğu kadar nasıl bildireceğini de bilen kişidir, yani bilginin içeriğini bilmeyenlere, ama bilmek isteyenlere nasıl, hangi vasıtalarla sunulacağını kavramış kişidir. Gaspıralı Muallimdir, fakat kendi ifadesini kullanırsam ve kendisinin yetiştirecek cedit muallimleri tanımlarken kullandığı niteleme kullanıldığında gelecekte yetiştirecek “millî muallimlerin” yaşadığı çağda sembolüdür. Yusuf Akçura “Muallime dair” yazısında Gaspıralı kimdir sorusunu tüm faaliyeti ve fikriyatını içine alan “Muallim” sıfatının derinliğinde cevaplar ve yazısının hemen ilk paragraflarında manidar bir benzetme yapar: “İsmail Bey tektir, onun bir eşini daha değil yalnız geçen elli yılın içinde hatta birkaç asırlık Türk ve İslâm dünyasında bulup çıkarmak zordur. Bence İsmail Beyi hakkıyla tarif edebilecek bir sıfat vardır ki o da Ulema-i Nasarâ’nın Hazreti İsa’dan bahsederken kullandıkları “muallim” tabiridir. İsmail Bey muallim idi.” (Akçura 1330: 404)

Muallim Gaspıralı, fiilen muallim sıfatını almadan, ilk cedit mektebin muallimliğini, usul-i cedidi tatbikî olarak başarısını ispat etmeden 12 yıl önce, 1872’de “Doğulu” ve Kırımlı bir Türk entellektüeli olarak, çevresinden ve ait olduğu medeniyetin dışında başka bir medeniyeti, yakından tanıma fırsatını yaratmıştır. Gaspıralı’nın tahayyüldeki ve gerçeklikteki Avrupa, Hristiyan Avrupa zatiyeti merkezinde medeniyet kavramını çok boyutlu ele aldığı yukarıda zikredilen risalede tartışmıştır. Paris seyahatinin yerinden izlenimlerini ve gözlemlerini yorumlarıyla içeren bu risaleyi seyahatinden çok sonra, ancak İstanbul’da 1886 yılında bastırabilmiştir. *Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvazene* (İstanbul, Ebuzziya matbaası, 1886) adını taşıyan Avrupa medeniyetine dengeli, ironik ve tabi eleştirel bakışını sunduğu 30 sayfalık bu risalede, Doğu-Batı karşılaşması ve Doğulu’nun Batı’yı nasıl kavradığı ve anlamlandırdığına dair mühim tespitler kadar, Doğu nerede başlar nerede biter, Batı nerede başlar nerede biter meselesinde kafalardaki sınırlar ile, bu sınırları belirleyen öndüşüncelerin objektif sınırlarının önünde olduğuna dair Gaspıralı’nın zihin gücünden kritik tespitler ve sonuçlar vardır. Bu risaleyi sadeleştirerek 1977 yılında *Türk Kültürü* dergisinde (Kaplan 1977: 716-731) yayınlayan edebiyat tarihçisi Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle, risale o günün Türkiye için önemini hâlâ korumaktadır. Bazı metinler zaman aşımına uğramaz.. Avrupa medeniyetine

olması gereken eleştirel ve dengeli bakışların Türkiye'de yerini Avrupaperest tarafgir bakışlara terk ettirildiği kısır entellektüel ortamda, Gaspıralı ve "eleştirel bakış" bugün de günceldir.

19. yüzyıl Batı düşüncesinin "Gayrımedenî" Türkleri medenîye nasıl dönüştürmeli" sorusu temelde, Türkler yerine Araplar ya da "negro" Afrikalılar ya da Hintliler ya da Avustralya "aborijinleri" ve diğer "öteki" kültürler konulduğunda "medenileştirici misyon" gerçekliğinin klişelerini barındırır. Bu sorunun cevapları 19. yüzyıl Avrupa sömürge tarihinde saklıdır. Avrupa, Osmanlı bağlamında bu soruyu başka şekilde sormuş ve cevap denemelerine girişmiştir. Rus emperyal siyasetleri bu soruyu kendi "öteki"leri için hassas ve sistemli bir şekilde sormuş ve cevaplamıştır. İsmail Gaspıralı bu sorunun temsil ettiği millet için sorulduğunun, döneminde bilincinde olan nadir Müslüman entellektüellerdendir. Gaspıralı İsmail'in mesafeli olduğu kadar, ironik söylemi bu risalesinde çarpıcıdır. İroni tüm risalede sezilmektedir. Risalenin "müzakere" kısmı şu giriş cümleleriyle başlar:

"Avrupa Medeniyeti veya ki diğer tabir ile Hristiyan medeniyeti namıyla maruf olan suret-i maişet (yaşam biçim) nevi benî beşer için umumî bir medeniyet mi? Akıl, fikir, feraset ve ahlâk-ı insaniyetin son sözü, meyve-i neticesi bu medeniyet mi?.. Avrupahlıların itikadına göre evet, budur. Bunların itikadına göre medeniyet cümle âlemi ve akvam-ı muhtelifeyi daire-yi ziyadanna celp ve tâbi edecek bir kuvvet ve suret-i maişet imiş..." (Gasprinskiy 1886, 2004: 160)

Eğer tüm metin bağlamı dikkate alınırsa, İsmail Gaspıralı'nın ilk cümlesinde sorduğu soru "Hayır, değildir" cevabı üzerine inşa edilir. Avrupa medeniyeti yine onun ifadesiyle eski bir komedyanın taze bir perdesidir, yeni bir medeniyet değil eski medeniyetlerin sonudur. "Medeniyet-i ceride" şeklindeki göndermede, önünde Avrupa sınırının olmadığı bir medeniyet vardır. İsmail Gaspıralı yalnızca bir paragrafta medeniyet tanımı yapar ve bu tanım Batı dillerindeki *civilisation* kelimesine karşılık gelmektedir. Bu kavramı Gaspıralı "şehirlilik" manasında kullanmaktadır. Şehirli-Köylü karşıtlığına bağlı olarak Gaspıralı medenîliğin anlamını "insanların rahat, selâmet ve emniyet içinde bulundukları usul ve yaşayış tarzı" olarak genişletir. Medeniyeti yalnızca maddî gelişme, sermaye birikimi ve bunun tek elde kullanımı ve kontrolü olarak, vahşi kapitalizmi, yani ekomomik yapıyı sorgulayan Gaspıralı, medeniyetin ölçüsünü herkesin ondan istifade edebilme hakkına sahip olması olarak görür ve bu görüşü risalesinde "fayda" (utilitarizm) ilkesi etrafında geliştirir. Avrupa medeniyetinde faydanın eşit paylaşılmadığı gibi kayda değer bir tespiti yapan Gaspıralı, Avrupa'nın faydanın dağıtımında "hakkaniyet" esasını dikkate almadığını özellikle belirtir, öyle ki Medeniyet-i cedide "hakkaniyet" üzerine kurulan bir yaşam tarzının meyvesi olacaktır. Hakkaniyet esasını hâkim kılacak güce sahip unsur ise ona göre Müslümanlardır. Avrupa'yı model almaktansa model olmak için gerekli fikrî ve

felsefî , hukukî altyapının aslında mevcut olduğuna inanan Gaspıralı taklit ve kendi dışında başka bir medeniyete dâhil olmanın kriterlerini belirttiği, Avrupa medeniyetini, ruhunu ve görünen yüzünü kavratmak ve uyarmak üzere şu satırlarla yazısına son verir:

“Avrupa bir ihtiyardır, tecrübesi çoktur. İhtiyarlığına hürmet edelim, tecrübesinden hisse alalım da hatalarını tekrar etmeyelim: Mekteplerini, dar’ülfununlarını bizler de tesis edelim; velâkin fûnun ile akıllarımızı ziyalandırdığımız kadar hakkaniyet ile yürekleri doldurmaya çalışalım. Avrupa’da ne görsek çocuk gibi alıp çapmayalım (kaçmayalım). Balığ gibi nedir, neye varacak, vicdan ve hakkaniyet haricinde değil mi muvazenesini etmeye dikkat edelim. Avrupa medeniyeti bilâmuvazene (ölçülüp biçilmeden, eleştirilmeden) kabul olunacak olsaydı, bu medeniyete Avrupa’nın nısfı düşman olmazdı.... Ancak âlem-i İslâmiyetin ıslahat ve terakkiyş hacetli olduğu sırada bilâmuvazene Avrupa’yı taklit etmesini akıl hesap etmiyorum” (Gasprinskiy 1886, 2004: 180)

Kaynaklar

- AKÇURA, Yusuf (1912) Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski. *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı 22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), 367-369, 1.Cilt (1-2), 1911-1912, Ankara:Tutibay Yayınları, 1999.
- AKÇURA, Yusuf (1914) Muallime dair. *Türk Yurdu*, Yıl 3, sayı 72, 27 Aralık Teşrinisâni 1330/10 Aralık 1914, 404-405, 3.Cilt (5-6), 1913-1914, Ankara: Tutibay Yayınları, 1999.
- GASPRİNSKİY, İsmail (2004) Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvazene. *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri, Fikrî Eserleri*, (Neşre Haz. Yavuz AKPINAR), Ötüken Neşriyat: İstanbul, 158-181, 160.
- GASPRİNSKİY, İsmail Bey (1327/1912) Türk Yurducularına. *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı 7, 9 Şubat 1327-22 Şubat 1912, 109-111, 1.cilt (1-2), 1911-1912, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999 ve Yıl 1, Sayı 8, 23 Şubat 1327-7 Mart 1912, 132-134, 1.Cilt (1-2), 1911-1912.
- GASPRİNSKİY, İsmail Bey (1881) *Russkoe Musul’manstvo, Mısli, Zametki i Nablyudeniya Musul’manina*. (Izvleç.iz no.43, 44, 45, 46 i 47 “Tavrida” 1881g. s dopolneniyami), Simferopol, Tipografiya Spiro, 45s.
- HARDY, H. (ed.), (1979) *Isiah Berlin, Russian thinkers*. London: Penguin Books; “Fathers and Children”, 261-305.
- KAPLAN, Mehmet (1977) Gaspıralı İsmail’in Avrupa Medeniyeti, sosyalizm ve İslâmiyet Hakkındaki Eseri. *Türk Kültürü*, Sayı 180, Yıl XV, 716-731. M. Kaplan risaleyi sadeleştirerek yayınlanmıştır.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet (1934) *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul:Türk Anonim Şirketi.
- KOVALEVSKİY M. V. (ed.) (1900) *La Russie a la fin du 19eme siecle*, Paris, Paul Dupon&Guillaumin et Cie, 1900, Trad. Rocher (İsmi belirtilemeksizin, Yuriyev Üniversitesi profesörü).
- KURAT, A. Nimet (1966) Kazan Türklerinin “Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar). *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIV/3-4, Ankara.
- Mehmet Emin (1914) *Türk Yurdu*. Yıl 3, Sayı 72, 27 Aralık Teşrinisâni 1330/10 Aralık 1914, 399, 3. Cilt (5-6), 1913-1914, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- Missiyonerskiy S’yezd v gorodi Kazani*, 13-26 iyunya 1910, Kazan, Tsentral’naya tipog, 1910.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1988) *Kazan Türkleri*. 3. Baskı, Ankara.

ZAGİDULLİN, İ. K. (2000) *Perepis 1897 goda i Tatari Kazanskoy Gubernii*, Kazan, Tat. Kn.Izd.

Saime Selenga Gökğöz

Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Doktorası İdil-Ural'da İslâm karşıtı misyon hareketi üzerinedir. Yoğunlaştığı araştırma alanı tarihsel ve modern Türk-Rus ilişkileridir.

Adres: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. 06532 Beytepe, Ankara .TÜRKİYE. E-posta: ssgokgoz@hacettepe.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 30 Nisan 2002
Düzeltilme için gönderildiği tarih: 20 Haziran 2003
Düzeltilmeden sonra kabul edildiği tarih: 1 Ekim 2003
E-yayın tarihi: 23 Haziran 2005
Çıktı sayfa sayısı: 15
Kaynak sayısı: 14